

Alkalom **Antall József Politikai Akadémia**
Helyszín **Magyarok Háza**
Időpont **2000. október 12.**
Előadó **Filó Katalin**

Szerkesztette **Pavlics Tamás**
Jegyzetekkel ellátta **Grósz András**
Korrektúra **Palkó Katalin**

antalljosef.hu

FILÓ KATALIN

KÖZÖS EMLÉKEINK A RENDSZERVÁLTOZÁSRÓL

Azt hiszem, nem tudok sokkal többet azoknál, akikkel együtt éltük meg azokat az időket, legfeljebb csak mást, legfeljebb csak több felé jártam a sorsom szerencsés fordulása folytán. Így pusztán arra vállalkozhatok, hogy közös emlékeinket idézzem föl azért, mert a rendszerváltozás, néhány mai vezető politikus – álljanak bármely oldalon – ellenkező híresztelése ellenére, nem egy-két nagy és fontos ember hatására történt, hanem bennünk történt, bennünk, az ország egészében kezdődött el. Lehet, hogy voltak tervek arra nézve, hogy hogyan lehet az anyagi és erkölcsi csődöt elkerülni, amibe a szocializmus vezette ezt az országot. Azt viszont nem gondolom, hogy egy távoli boszorkánykonyhában ki lehetett ezt így főzni, ahogyan történt. Ha egyáltalán volt valaki, akinek terve volt velünk, annak nem e Földön van a székhelye. Valakinek terve van velünk és átsegített minket a történelem nagy pillanatain és úgy gondolom, csak hálásak lehetünk, hogy adott nekünk is egy ilyen nagy pillanatot.

Aki érdeklődik a történelem iránt vagy irodalom szakos, mint én, az azt hiszem, gyermekkorától kezdve halálos irigységgel gondolt a Rákóczi-szabadságharc¹ idejére, vagy a '48-as forradalom idejét megelőző évekre, a reformkorra. Milyen szörnyű, hogy egészen kicsi lány voltam '56-ban és nekem nem volt forradalmam, nekem nem volt reformkorom, de Isten

¹ II. Rákóczi Ferenc (1676–1735) főnemes, a róla elnevezett szabadságharc (1703–1711) vezetője, erdélyi fejedelem (1704–1711)

mégis megadta, hogy közösen az egész nemzetet segíthetjük előrelépni a magunk kis hangya lépéseivel. Ugyanis előreléptünk, és azt nem hagyom elvitatni, ami megtörtént.

Akik a rendszerváltozást egyetlen pillanatnak gondolják, vagy akik azt gondolják, hogy valahol távoli boszorkánykonyhákban főzték ki, cinikusan azt mondják, hogy nem kell elvenniük az emberektől azt az eufóriát, hogy forradalom volt – pedig elvették, nem éltünk eufóriában egy percig sem, vagy nagyon rövid ideig éltünk boldog gondtalanságban. Pont az ellenkezője történt, ha visszagondolunk rá: átéltünk egy csodálatos változást, óriási dolgok történtek velünk. Száz év alatt nem történik annyi minden, mint a mi utolsó tíz évünkben, és mi elfelejtettünk ennek örülni, elfelejtettünk ezért hálát adni, egymásnak köszönetet mondani és elfelejtettük egymást szeretni. Egy büszke és emelt fejű népből jammeroló², nyávogó, csak a rosszra emlékező néppé nevelt minket valaki, aki úgy látszik, hogy technikai eszközökkel mégiscsak tud zongorázni az idegzetünkön. Remélem, a lelkünk húrjain nem, de az idegzetünkön biztos.

1956 után már nem lehetett tovább úgy folytatni a kommunizmust, ahogy '56-ig (igaz, '56-ig sem lehetett úgy csinálni, ahogy szerették volna az elvtársak). Ami Kádár³ idejében történt, az a kommunizmus slampos változata volt, éppen ezért teljes mértékben akkor már nem lehetett végrehajtani a korábban eltervezett agyimosást. Léteztek a legszörnyűbb időkben is – Lezsák Sándor⁴ szavaival élve – „a szabadság kis körei”⁵. Hogy mennyire voltak bővekk ezek a kis körök, azt jól példázza annak a Békés városában tartott lelkészgyűlésnek a története az '50-es évekből, amin csak református lelkészek voltak jelen. Valamelyikük úgy érezte, hogy a testvérei között következmények nélkül kiszaladhat a száján egy olyan név, amelyet annak idején gyerekekfejjel a felnőttek beszélgetéséből csak nagy fülekkel hallgathattunk, mert nagyon veszélyes volt akárcsak az említésük is. Miután eloszlott a társaság, másnap reggel nem érkezett meg a nagytiszteletű úr a lelkészi hivatalba, és máig sem lehet tudni, hogy mi történt vele. Ezek tehát nagyon kicsi körök voltak, de léteztek.

² siránkozó

³ Kádár János (1912–1989) kommunista politikus, miniszterelnök (1956–1958, 1961–1965); 1956 és 1988 között az MSZMP első titkára, majd főtitkára

⁴ Lezsák Sándor (1949–) költő, tanár, politikus, az MDF egyik alapítója, 1996 és 1999 között az MDF elnöke. 1994-től az MDF, majd kizárása után (2004–2006) független, a 2006-os ciklustól az általa alapított, a Fidesz képviselőcsoportján belül működő Nemzeti Fórum országgyűlési képviselője. Szintén 2006-tól az Országgyűlés (egyik) alelnöke.

⁵ A gondolat eredetileg Bibó Istvántól való. In: A magyar társadalomfejlődés és az 1945. évi változás értelme. Válogatott tanulmányok II. Budapest, Magvető Kiadó, 1986.

⁶ 1956-os magyar forradalom és szabadságharc

⁷ Az 1968-as ún. prágai tavasz: csehszlovákiai hatalmi kísérlet a kommunista rendszer demokratizálására, amelyet a Varsói Szerződés szovjet, lengyel, magyar és bolgár csapatai vertek le ugyan ezen év augusztusában.

⁸ A lengyel Szolidaritás szakszervezeti konföderáció – Lech Wałęsa vezetésével – sztrájkokkal, munkabeszüntésekkel lépett fel az 1980-as évek elejétől a lengyel államszocialista rendszerrel szemben.

⁹ Czine Mihály (1929–1999) irodalomtörténész, egyetemi tanár

¹⁰ Rákosi Máttyás (1892–1971) politikus, a Magyar Kommunista Párt, majd a Magyar Dolgozók Pártja fő-, majd első titkára (1945–1956), miniszterelnök (1952–1953)

¹¹ Atatürk, Kemál (1881–1938) török katona, politikus, a Török Köztársaság alapítója és első elnöke (1923–1938)

¹² Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) orosz kommunista politikus, a Szovjetunió első vezetője

1956⁶ és 1968⁷ után, majd a lengyelek példája⁸ nyomán ezek a kis körök egyre több emberből, egyre több ember körül kezdtek el kifejlődni. Az 1960-as évek végére az egyetem, az egyetemi körök, az egyetemi tanulókkörök a szabadság ilyen kis köreibé váltak. Amikor becsuktuk az ajtót, akkor például Czine Mihály⁹ tanár úrtól már akkor is lehetett hallani arról, hogy van erdélyi magyar irodalom. Volt néhány tanár, aki nem a rendszerváltás után tanulta meg, hogy melyik vonatra kell fölszállni, ha Kolozsvárra akar menni, és melyikre, ha Aradra. Ugyanígy a szabadság kis köre volt minden osztály, minden tisztességes tanár osztálya. Azt tanultam édesanyámtól – aki a sötét és borzalmas Rákosi-korszakban¹⁰ volt tanár –, hogy kultuszminiszterek és iskolaigazgatók jönnek-mennek, de ha becsukod az ajtót, csak ketten maradtok, te meg az osztály, és azt mondasz a gyerekeknek, amit akarsz és ez így is történt. A gyerekeim megértették a példázatokat, amikor azt kérdeztem, hogy egy történetben melyik szereplő akarsz lenni. Nem volt osztály, akiknek Kemál Atatürk¹¹ történetét el ne meséltem volna: egyszer volt, hol nem volt, volt egyszer egy katonaiskolai tanár, akinek volt egy zseniális osztálya. Elbúcsúzott tőlük, amikor elvégezték az iskolát annak rendje-módja szerint, aztán húsz év múlva feladott húsz levelet és napok, hónapok alatt megszületett a modern Törökország. A tanulók azonnal értették a példázatot, és azt kérdezték, hogy tanító néni, mikor jön a levél.

Tehát nem igaz, és nem hagyom elmondani az én népemről – bármennyire is néha befordul az ember az értetlenség láttán –, hogy sikerült végrehajtani teljesen azt az agymosást, amit pedig nagyon szerettek volna. Mindannyian emlékszünk arra a kedves történetre, mikor a százhuszonvalahányadik szegény Lenin¹²-szobornak odatették a kezébe a csepeli munkások a zsiros kenyeret és a sapkát, hogy köszönjön el szépen és menjen – és ezt nem értelmiségiek csinálták, ezt a munkások csinálták, arrafelé értelmiségiek csak akkor jártak, ha büntetésből kellett ott járni. Mindnyájan ismerjük a rigmust, hogy: „Iljics, te sem vigyorgsz itt örökké.” Ez sem új keletű. Ilyen kis körök tehát voltak már a hetvenes években is. Azok a diákok, ifjúsági csoportosulások, amelyek azokat a lágyszívű csatákat megvívták azokon az emlékezetes március 15-éken, amikor

letartóztattak negyven gyereket és egy hónap múlva elengedtek kétezret. Volt köztük ismerősöm és tanítványom. Miért történhet meg a belváros kellős közepén még 1987-ben is, hogy kijön a rendőrség a Fazekas Gimnáziumba, az ország legokosabb gyerekei közül kikeresni azt a 18 éves érettségi előtt álló fiatalembert, aki március 15-én kigyomláta a nemzeti színű zászlók közül a három szál pirosat. A szó legszorosabb értelmében keresztbe feküdtünk a küszöbön, az igazgatónő, az osztályfőnök és én, hogy engedjék a gyereket leérettségizni – nem az ókorban, nem a mély Rákosi-korszakban, hanem 1987-ben. A roppant tehetséges fiú végül leérettségizhetett, de nagyon félrement az élete. Nem vették fel egyetemre, tehát az a bizonyos év elkísérte. Az ilyen esetek elkerülése érdekében ilyenkor ún. összetartás volt az iskolákban, amikor nem volt tanítás, de nem lehetett a gyerekeket kiengedni az utcára, és ilyenkor a tanár és a diák is nyűgös volt, amiből csak valami gyönyörű dolog sült ki. Nem akarom rózsaszínűbbre festeni a valóságot, mint amilyen, mert az orrba koppintást is megértük, de akkor is, valamennyien úgy éltük át ezeket a pillanatokot, az összekacsintásnak ezeket a pillanatait, hogy nem hagytuk magunkat a földbe taposni.

A házibulikról milyen rossz véleménye volt mindenkinek, pedig a házibulikból nőttek ki azok a kis körök, azok a klubok, amelyekbe elkezdtek a fiatalok járkalni; hogy ezekből a felháborodott és felháborított gyerekekből hogyan lettek az első táncházasok, arra még nagyon jól emlékezhetünk. Az iskolából én vittem el először gyerekeket abba a táncházba, ahol Sebő Ferenc¹³ és az ifjabb Csoóri Sándor¹⁴ muzsikált, és ma ők ennek a táncházmozgalomnak¹⁵ a nagy öregjei. A táncházak nemcsak táncos alkalmak voltak, hanem Erdélyről diákokat lehetett vetíteni, csodálatos művészettörténeti elemzéseket lehetett ott meghallgatni, történeteket lehetett odavinni. Nagy László¹⁶ a járógépével és a nyomorék voltával nem hagyott volna ki egyetlen táncházalkalmat sem, amíg még élhetett és köztünk lehetett. Ő, aki nem táncolt soha, mert tízéves korától megnyomorodott, a táncházas gyerekeknek írt talpalávalót, amit ma is táncolnak. Nem lehetett a népet, és ennek a népnek a hagyományait egészen széttaposni.

¹³ Sebő Ferenc (1947–) Kossuth-díjas énekes, gitáros, népdalénekes, dalszerző, a táncházmozgalom egyik elindítója

¹⁴ Csoóri Sándor, ifj. (1956–) dalszerző, az Ifjú Muzsikás Népzenei Együttes egyik alapítója

¹⁵ Az 1970-es évek elején útjára induló mozgalom a magyar népzene népszerűsítéséért és újrafelfedezéséért lépett fel.

¹⁶ Nagy László (1925–1978) költő, műfordító

¹⁷ 1982-ben alakult, rendszerkritikus szellemi műhely Budán, Horváth Mihály vezetésével. Különböző nézetű értelmiségiek találkozóhelye volt, számos előadás hangzott el például a piacgazdaság, a nemzeti sorskérdések vagy a demokratikus átalakulás témakörében. 1985/86-ban beszüntették tevékenységét, majd 1988-ban indult újra.

¹⁸ Dragon Pál (1945–2010) ügyvéd, politikus. 1990 és 1992 a Független Kisgazdapárt, majd 1992 és 1994 független (egyesült kisgazdapárti) országgyűlési képviselő, majd 2009-ben Boross Péter lemondása miatt megüresedett képviselői helyére került az Országgyűlésbe. 1996-ban belépett az MDF-be, 2008-tól a párt Pest megyei elnöke lett.

¹⁹ Vigh Károly (1918–2013) történész, a Bajcsy-Zsilinszky Endre Társaság elnöke

²⁰ Németh László (1901–1975) író, drámaíró

Elindult a táncházmozgalom és elindultak a klubok: a Rakpart Klub¹⁷, a szentendrei Petőfi Kör, aminek Dragon Pál¹⁸ volt a lakásadó gazdája. Ezeken a helyeken a nagyobb idők tudóit tiszteltük és hallgattuk. Ez volt a másik, nagy jellemzője a mi korunknak, hogy mindenki kötelességének érezte, hogy a társaival, a barátaival a nem szakmába vágó dolgokat is megismertesse. Így láttam életemben először és utoljára műtétet, tehát az orvosnak az volt a kötelessége, hogy „belopjon egy téglát” a közvetített műtetre. Így vitt el Vigh Károly¹⁹ előadására közös barátunk, aki történészként a kötelességének érezte, hogy bemutasson neki, de ugyanígy jártunk a harmadik emeletre zenét hallgatni. Nagyon sok ilyen kis kör volt már akkor, amit nem említettem még. A későbbi egészségügyi miniszterrel például úgy ismerkedtem meg, hogy egyszer eljött az iskolába és ott elkezdett nekem „magzatot védeni” egy szünetben. Mondtam, hogy nagyon örülök neki és adott egy olyan kis magzatbabát, hogy arról tartsak osztályfőnöki órát. Természetesen kipurancsolták a kezemből, elkobozta a párttitkár – remélem, megvan még neki. Ezek voltak azok a pillanatok, amikor a rendszerváltozás tudatosan elkezdődött. Politikai cselekedetté vált találkozni azokkal az emberekkel, akiknek addig csak az írásait olvastuk, de politikai cselekedetté vált egy drámabemutató is, amikor állva tapsoltuk végig egy Németh László²⁰ darab záró sorát: „Szerettem az igazságot, gyűlöltem a méltatlanságot, ezért halok meg száműzetésben.”²¹ Egy olyan korszaknak voltak itt jelen az egyre tudatosabb szervezői, amelyből pont ezt a nemzeti tudatot, ezt a hagyományt akarták végleg kipusztítani.

A klubokat hiába próbálták betiltani – 1985-re esik például a kedves konkurens, a Rakpart Klub betiltása –, vagy a betiltásukkal fenyegetni. A szabadság kis köreinek másik nagy csoportjánál, az irodalmi folyóiratoknál is megfélemlítéssel próbálkoztak; emlékezzünk arra, hogyan cserélték le egyik napról a másikra a Tiszatáj²² szerkesztőségét, hogyan kínozták az

²¹ VII. Gergely pápa mondata Németh László VII. Gergely című drámájából. In: <http://mek.oszk.hu/00900/00994/00994.htm> (Letöltés: 2016. január 28.)

²² Tiszatáj: 1947-től megjelenő, szegedi alapítású szépirodalmi folyóirat. Többször betiltották: az 1956-os forradalom után és fél évre 1986-ban is, amikor a lap Nagy Gáspár A fiú naplójából című versét leközlölte. Ezt követően cserélték le a folyóirat teljes szerkesztőségét.

Alföldet²³ halálra, a Dunántúlt/Jelenkort²⁴ hogyan próbálták állandóan a szemük ügyében tartani. Ez a '68-tól felnövő nemzedék ugyanis egyre inkább tudatára ébredt annak, hogy butaságban, tanulatlanságban tartották, és hogy ennek ellenszere a tanulás: el kellett sajátítani számos olyan dolgot, amiről sejtelmünk sem volt, például azért, mert el voltunk zárva a világtól és nem tanultunk nyelveket. Ez volt az a nemzedék, akit körbevettek a klubosok, és akiből később vállalkozók, kisgazdák, iskolaigazgatók stb. lettek, és bár ezek a vetések tényleg darabokra hullottak, én mégis azt hiszem, hogy a mai napig termést hoznak.

Pezsgett az ország, emlékezzünk csak vissza rá, hogy mennyi minden jött létre. Filmklubnak álcázott nagy beszélgetések voltak, lengyel filmeket lehetett nézni egyetemi klubokban, persze csak úgy, hogy ha utána odajött egy pártfunkcionárius és elmagyarázta, hogy mit láttunk – ő is tudta, és mi is tudtuk, hogy nem azt láttuk, de hadd beszéljen, legalább a filmet megnézhattuk. Lehetett irodalmi előadásokra menni, igaz, hogy az embert számon tartották és felírták. A Kossuth Klubban²⁵ irodalmi műsorokat szerveztek, az Egyetemi Színpadon²⁶ pedig Latinovits Zoltánt²⁷ lehetett látni úgy, hogy kijött a színpad szélére, letérdelt és a karját felénk tárva suttozta bele a nagy, sötét színpadi homályba, hogy „Az Élet szent okokból élni akar.”²⁸ – mi rögtön tudtuk, hogy ki akar élni, és hogy ki és miért nem hagyja, és azt is, hogy valójában miről szól ez a történet. Bánffy Györgytől²⁹ tudjuk, hogy egy színész miként élte meg ugyanezt a másik oldalról: egy nyelvvédő kör által szervezett eseményen azt mondta, hogy szerinte csak törjük a magyar nyelvet, az utcák mégis idegen feliratokkal vannak tele – de ezek nem angolul és nem franciául vannak kiírva, hanem egy olyan rettenetes keveréknyelven, amit semmilyen emberi vagy európai nyelvet ismerő nem ért. Erre felállt egy férfi, aki részt vett ezen a tanácskozáson és azt mondta, hogy: legyen boldog, hogy akkorát változott a világ, és nem várják kint fekete bőrkabátos urak!

Az 1970-es évek végétől a bölcsészkaron³⁰ oktattam. Nagyon nagy különbség volt abban, hogy az egyik tanár mit engedhetett meg magának, a másik meg csak nézője lehetett az eseményeknek. Itt térnék ki arra, hogy nemcsak népi oldala volt a szabadság kisköreinek, nemcsak a népi oldalról

²³ Alföld: 1954-ben Debrecenben alapított irodalmi és művészeti folyóirat.

²⁴ Jelenkor: 1958-ban Pécsen alapított kulturális és művészeti folyóirat, jogelődje Dunántúl néven működött.

²⁵ Az egykori pesti Hadik-palota épülete 1954-től a Természet- és Társadalomtudományi Ismeretterjesztő Társulat központja lett, majd 1955-től Kossuth Klub néven működött. Itt alakult meg az 1950-es évek közepén a Dolgozó Ifjúsági Szövetség (DISZ) Petőfi Köre, így részben a rendszert bírálók egyik szellemi műhelyévé vált és ez a szerepe a Kádár-rendszerben is megmaradt.

²⁶ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) támogatásával induló öntevékeny kör 1957-ben alakult későbbi neves színészek részvételével.

²⁷ Latinovits Zoltán (1931–1976) színművész

²⁸ Idézet Ady Endrének A Tűz Márciusa című költeményéből. In: <http://mek.oszk.hu/00500/00588/html/vers0603.htm> (Letöltés: 2016. január 28.)

²⁹ Bánffy György (1927–2010) színművész, az MDF országgyűlési képviselője (1990–1994)

³⁰ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának Mai Magyar Nyelvi Tanszéke

szerveződtek, nemcsak táncházak voltak, nemcsak a népi kultúra köré, a vidéki folyóiratok és filmklubok köré szerveződtek körök. Az urbánus magyar, az örök magyar kulturális irodalmi szintér másik oldalán is szerveződtek tiszteletre méltó kezdeményezések. Más feltételekkel, ez ma már nem tagadható. Ha én hívtam volna meg annak idején a szemináriumomra ifj. Rajk Lászlót³¹, hogy beszéljen az édesapjáról³², engem úgy elküldtek volna Szabolcsba magyartanárnak, hogy a lábam nem éri a földet, ahogy ezt Czine Mihálynak annak idején a tanszékvezetője meg is ígérte. Egy másik, velem egyidős, ifjú kolléga megtette, hogy ezt a nagyon érdekes sorsú fiatalembert meghívta a szemináriumára, és őt is kivágták ugyan az egyetemről, de Itáliába, egy féléves tanulmányútra. Ez volt a különbség: ő Itáliában töltött egy „büntetés” félévet. Én nem mertem kipróbálni, hogy milyen szerveződni, de mások igen: szerveződött a Mozgó Világ³³ és akkor csak azt láttuk, hogy ez is egy bátor, szép kezdeményezés volt.

Hadd említsek az egyensúly jegyében egy gyönyörű történetet. Volt az egyetemen egy barátnőm, akinek az édesapját azért végezték ki, mert két vessző között szerepelt a neve, pontosabban a két vessző közötti félmondat volt az édesapja halálának az okozója. Ez a leány, amikor megtudta, hogy mi történt az édesapjával, az egyetem befejezése után egy angliai tanulmányútról – ahol találkozott a család kimenekült tagjaival – egy darabig nem akart visszajönni, de aztán egy reggel arra ébredt, hogy mit keresek én ott kint, én magyar vagyok és visszajött. Egy nagyon intenzív és nagyon kedvelt, fiatal, zsidó közösségnek lett a tagja és azt az iszonyatos bűnt követték el, hogy péntekenként összegyűltek sóletet³⁴ enni, úgy is hívták magukat, hogy sóletkörök, amit azért szerveztek, hogy az ehhez a kultúrához vagy ehhez a körhöz tartozó fiatalok találkozzanak. A sóletkört hajszálpontosan ugyanakkor tiltották be, amikor a Tiszatájat. Így amikor összeültünk a barátnőmmel, felváltva tudtuk ugyanazt a közös ellenséget szidni, és ez volt ennek az időnek a szépsége, hogy viszonylag nehéz dolgokban gyakorlatilag nem is volt olyan nehéz egyetérteni. Egy harmadik évfolyamtársunk, egy történelemtanár és tankönyvszerző – aki még a 1990-es években is azt tanította az én leánykámnak, hogy: az elmondott ismeretek alapján határozd meg, hogy miért volt '56 ellenforradalom – is azt mondta annak

³¹ Rajk László, ifj. (1949–) építész, politikus, az SZDSZ alapító tagja, országgyűlési képviselő (1990–1996). 2009-ben kilépett a pártból.

³² Rajk László (1909–1949) kommunista politikus, belügyminiszter (1946–1948)

³³ Mozgó Világ: 1971-ben alapított irodalmi, művészeti és kritikai folyóirat. Kulin Ferenc 1975-től dolgozott a lapnál, 1981-től a folyóirat 1983-as megszűnéséig főszerkesztőként. 1983-ban Kulint leváltották, majd az egész szerkesztőség felmondott. Utolsó, „ellenforradalminak” bélyegzett Bibó-száma már nem jelenhetett meg, ennek hatására példátlan tiltakozási és szolidaritási mozgalmat indult.

³⁴ hagyományos szombati zsidó étel

idején az iskolai párttitkárnak, aki valamiért leszidta, mert nem volt eléggé vonalas, hogy: kedves Imre, én a kommunista pártba léptem be, nem tebeled. Tehát még övele is egyet lehetett bizonyos pontban érteni, amikor valaki nagyon mocskos és nagyon primitív módon akarta képviselni azt, amit akkor már senki sem hitt és senki nem képviselt.

A rendszer másik tulajdonsága volt, hogy mindenkiből áruclót akart csinálni. Hogy ez nem ment teljesen végbe, annak az az oka, hogy mi nem nagyon szeretjük, ha valaki a fejünkön táncol. Aki eladta magát, az vagy borzasztó erős híve volt a rendszernek, vagy félelemből, vagy valami más okból lépett a rendszer szolgálatába. Tudunk nagyon tehetséges fiatal tudósról, aki azért lépett be abba az egyetlen pártba, hogy tanszéket kapjon. Többen viszont azt mondták, hogy elég jól lehet akkor is tanítani, hogyha az ember nem vezet hozzá még egy tanszéket is, de legalább reggel, mosakodás vagy borotválkozás közben emberi arc néz rá vissza a tükörből. Azt sem merném állítani, hogy mindenki alapvetően gonosz és tisztességtelen volt, aki félelemből, karriervágyból vagy valami más miatt tette meg ezt a lépést, hiszen nagyon sokszor a rossz lelkiismerete segített bennünket, többieket ahhoz, hogy elnézőek legyünk. Voltak viszont, akik kevésbé burkoltan, kevésbé áttételesen, kevésbé virágnyelven beszéltek, ellentétben több naiv barátommal és családtagommal.

Napi rendszerűekké váltak életünkben a március 15-ék, és gyönyörű volt, amikor néhány olyan tiszteletre méltó ember, történész, professzor, akinek neve és szava volt előttem, egy hatalmas koszorúval megjelent, és bemondta valaki hangosan, hogy Vigh Károly koszorúzza Bajcsy-Zsilinszky³⁵ táltosát³⁶. Akkor még nem tudtam, hogy Kéri Botond ilyen szorosra fogja fűzni közöttünk a szálakat, de nagyon meg voltam hatva, hogy van egy társaság, a Bajcsy-Zsilinszky Társaság³⁷, amelyről mindenki csúnyát mondott, és egy kicsit pirosabbnak festették le a drága jó Margit néni³⁸ is, mint amilyenek én megismertem. Koszorúztak olyan emberek, akikről tudtam, hogy kicsodák, akikről tudtam, hogy ha koszorúznak, akkor önállóan vállaltak valamit, amit mi még egyelőre csak tömegben, azokon a bizonyos március 15-éken. 1985-ben én még a gyávák közé tartoztam. Még emlékszem a félelemre, ami akkor fogott el, amikor a férjem és a gyermekeim

³⁵ Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) politikus, újságíró, nemzetgyűlési, majd országgyűlési képviselő (1922–1926, 1931–1935, 1939–1944). A nyilaskeresztes diktatúrával szembeni ellenállásáért 1944. december 24-én felakasztották.

³⁶ Valószínűleg gúnynev, Bajcsy-Zsilinszky Endre 1986-ban felállított, vitatott kompozíciójú, budapesti Deák téri szobrára utal, amelyet 1997-ben lebontottak, majd hosszú tárolás után a Szabolcs-Szatmár Bereg megyei Tarpa községben 2003-ban újra felállították.

³⁷ 1986 és 2013 között működő társaság, az 1989-es Ellenzéki Kerekasztal üléseinek 1986-tól haláláig Vigh Károly történész volt a társaság elnöke.

³⁸ Bajcsy-Zsilinszky Margit, Bajcsy-Zsilinszky Endre húga

bent vonultak a tömegben és én azt mondtam, hogy most menjünk innen, mert mindjárt leszakítják a vonulók utolsó szakaszát, vagy beszorítanak a mellékutcákba. Aztán egyik napról a másikra elmúlt a félelem belőlünk, mint mikor a fogfájás kiszáll az emberből. Mindig azt szoktam mondani a tanítványaimnak, hogy nem tudjátok mi a félelem, de gondolatok arra, mikor az embernek fáj a foga és egyszer csak utána nem fáj – emlékszem még a fájdalomra, de már nem tudom felidézni. Ugyanekkor, a már említett kluboknak köszönhetően, egy nagyon izgalmas beszélgetésben megismert, kedves öreg kommunista, Donáth Ferenc³⁹ temetésére mentünk el. Egymás mellett beszélt Csoóri Sándor⁴⁰ és Kis János⁴¹ – nekem itt kezdődött a rendszerváltozás, ez volt az a pillanat, amikor olyan egyértelmű volt, hogy kivel és ki ellen. Nagyon sokáig tartott ez a bűvölet, nagyon sokáig nem tudtuk és nem akartuk észrevenni, hogy különbségek vannak köztünk. Ugyanolyan taposócsizma volt a fejünk fölött és ott, azon a temetésen is ugyanaz ellen szólt ez a két ember; akik aztán nagyon hamar nagyon távol kerültek egymástól, de abban a pillanatban azt lehetett érezni, hogy nekünk közünk van egymáshoz, és talán ebből egy nagy nemzeti összefogás lehet, egy olyan, amiről '56 álmódott.

1986-ban még más is történt. 1986. október 22-én – teljesen véletlenül – valaki berakott egy autóba és levitt Lakitelekre, ahol egy fiatal történelemtanár és népművelő⁴² október 23-i ünnepséget rendezett október 22-én. Csoda volt, hogy befértem az autóba, ötödikként szorultam be oda, és ezen az október 23-i megemlékezésen magnóról elhangzott Illyés Gyula⁴³ szájából az Egy mondat a zsarnokságról⁴⁴. Ezt a fiatal történelemtanárt és költőt korábban is ismertük, egyszer voltunk a tanyáján – tudtuk, hogy miért költözött vidékre, de az akkor még ritka volt, hogy valaki egy hófehérre festett falú tanyát vegyen meg és ott éljen. Ezt a fiatal tanárt és művelődésiház-igazgatót másnap kirúgták az állásából. Ez volt a rendszerváltozásnak egy másik olyan mozzanata, amikor kiderült, hogy itt azért még nem halott az ellenség, csak nagyon lusta. Nem veszi észre, hogy ami most kezd ébredezni, az több, mint amit egész ideje alatt '68-ról vagy akár '56-ról szeretett volna földérinteni. Aki átélte akár úgy, hogy megkérdezték, vagy egy iskolaigazgató vagy egy párttitkár kihallgatta, az tudja, hogy

³⁹ Donáth Ferenc (1913–1986) politikus, agrártörténész, nemzetgyűlési és országgyűlési képviselő.

⁴⁰ Csoóri Sándor, id. (1930–) költő, író, politikus, az MDF alapító tagja

⁴¹ Kis János (1943–) filozófus, az SZDSZ alapító tagja és első elnöke. 2002-ben kilépett a pártból.

⁴² Lezsák Sándor

⁴³ Illyés Gyula (1902–1983) költő, író, drámaíró, lapszerkesztő

⁴⁴ Illyés Gyula 1950-ben írt költeménye.

állandóan föl akartak minket göngyölíteni, ha valaki csinált valamit, akkor rögtön azt kérdezték, hogy kivel áll kapcsolatban. Állandóan göngyölíteni akartak minket, állandóan neveket kértek, állandóan kapcsolatokat akartak hallani. Most azonban sikerült, amit mindig mondtunk, hogy minket nem lehet göngyölíteni, mert nem göngyölődünk, mert szerencsére nem tudtunk egymásról.

Elkezdődött tehát valami, a klubok felvették egymással a kapcsolatot, az emberek keresték egymást, a kapcsolatokon keresztül sikerült az, amit addig nem hittünk, hogy nem vagyunk egyedül. Még Lakiteleken is azt hittem, amikor pedig tömve volt a művelődési ház – de akkor éltem át először, hogy szinte még alig ismerek valakit. Itt Pesten, a klubokban ismertük egymást valamennyien, ahogy akkor is, és azóta is sokszor mondtuk már, hogy mi voltunk az ötven huszár az Illyés-versből, akik ruhát váltottak a hegy mögött és előjöttek, hogy a császárekat megijessék, amint az az Ozorai példában⁴⁵ olvasható. De kik voltunk mi? Környezetvédők, pedagógusok, könyvértők és egy sereg olyan ember, akikkel ott Lakiteleken tele volt a művelődési ház, akikkel egyszerre lélegeztünk, de akiket még soha nem láttam.

Arról, hogy milyen volt az első lakiteleki sátor⁴⁶, nem tudok személyesen beszámolni, mert azon nem voltam ott. Akkor nem tudtam, hogy ez mennyire fontos, de utána már igyekeztem, hogy soha többet ilyen fontos alkalmakat el ne szalasszak. Ezért is nagyon jólesett, hogy májusban Lezsák Sándor megkérdezte, hogy: „Miért írtad alá a jegyzőkönyvet?” Für Lajos⁴⁷ és még néhány ilyen „alávaló csirkefogó” kéziratban elkezdte terjeszteni ezt a bizonyos Lakiteleki jegyzőkönyvet⁴⁸, és az én drága hetvenvalahány éves anyukám lakása volt a rejtkehely, ahová felcipelték ezeket, az én feladatomban pedig, vagy inkább a mi feladatunk az volt, hogy lista alapján osztogassuk, és eljuttassuk a résztvevőknek a száznál több kéziratot példányt, mert nyomtatott kiadásban csak évekkel később tudott megjelenni. Sohasem gondoltam volna, hogy anyám – akinek az öregség már ezer gondot okozott – összeesküvő lesz, de mindannyian azt éltük át, hogy olyan emberek, akikről nem gondoltuk volna, hirtelen felfedezték magukban az erőt.

⁴⁵ Illyés Gyula színművét az 1848-as szabadságharc egyik jelentős győzelme ihlette, amikor 1848. október 7-én a honvédseregek döntő vereséget mértek a horvát és osztrák császári csapatokra, akik letették a fegyvert.

⁴⁶ Az 1987. szeptember 27-i ún. Első Lakiteleki Találkozó, amelyen csaknem 200, az államszocialista rendszerrel szembeálló értelmiségi vitatta meg az ország előtt álló kihívásokat és a nemzeti sorskérdésekről is eszmét cseréltek. A találkozón – amelyet Lezsák Sándor kertjében rendeztek meg – jelen volt Pozsgay Imre, a Hazafias Népfront főtitkára is. A társadalmi változások sürgetése érdekében alakult meg politikai mozgalomként a Magyar Demokrata Fórum (MDF) is. A témáról bővebben Szécsi Árpád: *Az MDF megalakulása*. In: *História XXIV. évf.* [2002] 8. 21–24. p.

⁴⁷ Für Lajos (1930–2013) történész, politikus, az MDF alapító tagja, az Antall-Boross-kormány honvédelmi minisztere, az MDF elnöke (1994–1996)

⁴⁸ Az 1987. szeptember 27-i tanácskozás jegyzőkönyve. Lásd: *Lakitelek 1987. A magyarság esélyei. A tanácskozás hiteles jegyzőkönyve*. Szerk.: Agócs Sándor–Medvigy Endre. Lakitelek, Antológia Kiadó, 1991.

⁴⁹ Az előadó az 1988. szeptember 3-i ún. Második Lakiteleki Találkozóra utal, amelyen elfogadták az MDF alapítólevelét és alapszabályát, szervezett mozgalommá alakulását.

⁵⁰ Magyar Demokrata Fórum (MDF): 1987-ben alakult politikai mozgalom, amely 1989 és 2011 között ezen a néven pártként működött; 1990 és 2010 között folyamatos parlamenti jelenléte, 1990 és 1994, majd 1998 és 2002 között kormánypárt is.

⁵¹ Szabad Európa Rádió (SZER): 1951 és 1993 között Münchenben magyar nyelven működő rádióadó, amely a kommunista és államszocialista rendszerekben élő magyar lakosság számára a polgári demokratikus berendezkedésű országok gyakran elhallgatott híreit sugározta a Szovjetunió által felügyelt térségben.

Amikor aztán lementem Lakitelekre⁴⁹, és láttam a további lakiteleki sátrakat, annak a pillanatnak az volt a nagy ajándéka, hogy tudomást szereztünk arról, hogy nem vagyunk egyedül, hogy nem igaz, hogy csak egyetlen szálát kell megfogni és fel lehet göngyölni mindenkit. Itt nagyon sok szál van, hála a sok göngyölnítő szándéknak, és ez az egész mozgolódás egy nagy közös mozgás zárt zendülése. Logikus, hogy erre a hatalomnak az volt a válasza, hogy zendülés, amikor a tudósításban a szóvivő azt nyilatkozta, hogy MDF⁵⁰ pedig nincsen, de ha lenne is, akkor sem számít. Érdekes, hogy a Szabad Európa Rádiót⁵¹ is azért hallgattuk korábban, hogy megtudjuk, mi történik a világban, 1986-tól azonban – az első környezetvédő mozgolódásoktól kezdve – már azért hallgattuk, hogy mit mond el a rádió abból, ami történt.

Környezetvédelem, ez volt sokáig a nagyon kevés legalitásunk alapja, más legális megnyilvánulásra nem is volt lehetőség. Valamilyen sajátos oknál fogva lehetett környezetet védeni. Valószínűleg azért, mert nem engedtek egy vízlépcsőt⁵² megépíteni – ezeken a környezetvédő mozgalmakon belül legálisan, vagy majdnem legálisan, de akadálytalanul találkozhattak az emberek egymással. Hirtelen valamennyien vad környezetvédők lettünk, akik azt gondoltuk, hogy óriási gyakorlatot szereznek tüntetésszervezésből. Éreztük az erőnket, éreztük, hogy mit jelent tömeget szervezni, tömegben megmozdulni, együtt lenni a többiekkel, ez borzasztó nagy erő volt akkor is, ha pl. letiltották a Duna Kör⁵³ jelvényének viselését. Kitűztük és leparancsolták – nem az iskolaköpenyre és nem az idősebb kollégák előtt, csak az utcán, amikor mint állampolgár hordtuk –, utánam, utánunk jött egy ezzel megbízott úr és leparancsolta ezt a szalagos jelvényt. A Duna

⁵² Az előadó a bős–nagymarosi vízlépcső körüli vitákra céloz. Az 1977-ben a magyar és a csehszlovák állam között a vízlépcsőrendszer építéséről és üzemeltetéséről szóló szerződés, valamint a létesítmény létrehozására irányuló lépések jogossága az 1980-as években kibontakozó, rendszerrel szemben álló ellenzék kritikáinak és tiltakozásainak egyik fő témája volt. A vízlépcső kérdése így a rendszerváltozás egyik szimbolikus ügyévé is vált, az ezzel kapcsolatos viták pedig az 1990 utáni időszakon túlnyúlva napjainkig zajlanak.

⁵³ Duna Kör: 1984-ben a bős–nagymarosi vízlépcsőrendszer ellen létrejött civil szervezet, amely számos fórumon tiltakozott a beruházás ellen, például 1988-ban több tízezer tüntetést szervezett a Parlament elé.

Körrel kapcsolatban – ami a Nagymaros Bizottsággal és a Duna Mozgalommal együtt már akkor sem volt egységes – azonban átéltünk néhány olyan „apróságot” is, amely nekem azóta is rossz emlék: csináljunk közös tüntetést, ti adjátok a szöveget, mi meg majd lenyilatkozuk a francia sajtónak és ezt nagyon sokszor átéltük, és sokszor visszaidézzük ma is.⁵⁴ Emlekezzünk csak vissza arra, hogy hány százan álltunk körös-körül a téren karszalagokkal, amiket Olajos Csaba⁵⁵ készített és osztott szét. A Fekete Doboz⁵⁶ felvételein valahogy a mi arcunk nem jelent meg. Valahányszor nézem ezeket a régi fényképeket, ezeket a csoportképeket, amin az ember saját magát keresi és tudom, hogy ott voltam, de a képen mégsem vagyok rajta. Megtörtént ez nálam nagyobbakkal is és történtek ilyen kiretusálások máshol is, de ezt úgy vették föl érdekes módon, hogy Rajk Lászlót mindenütt lehet látni.

Volt egy másik élményünk is. Úgy döntöttem, hogy megosztom azért, mert nem hagyom elvenni a forradalmamat. Sajnos ez a rossz érzés bennem maradt azóta, hogy a Fekete Doboz stábja elvitt néhányukat, mint a Nagymaros Bizottság tagjait, egy lakásra, hogy interjút készítsenek velünk az örökkévalóság számára. Amikor elmondtuk, hogy mi nemcsak bizottsági tagok vagyunk, hanem MDF-szimpatizánsok is, akkor sajnos elromlott a felvétel. Elromlott, öreg volt a videó, nincs, nem lett, nem lehetett megcsinálni a felvételt, így maradtunk ki az örökkévalóságból. Ezzel együtt azt hiszem, hogy ezek azok a gyönyörű pillanatok, amiket azért kellett megidézniük, hogy erőnk legyen újabb és újabb ilyen pillanatokat előidézni.

Azt is el kell mondani, hogy kik azok, akik nem voltak ott, vagy nem akkor voltak ott, amikor a március 15-ét szerveztük: a két nagy március 15-ét, az 1987-est és az 1989-est. Az egyik alkalommal, amikor arról vitatkoztunk, hogy nem 10-kor kellene kezdeni, hanem csak 11-kor, mert a vidékiek buszokkal jönnek a felvonulásra, és akkor Gadó György⁵⁷ azt mondta, hogy: „Le van szarva a magyar vidék!” Ez volt az a pillanat, amikor előttem becsukódott a Hálózat⁵⁸. Annak ellenére gondoltam ezt így, hogy 1989. március 15-én még nagy volt az egység, még megvolt az egyetértés: az egyik helyen az egyik volt a házigazda és a másik volt a szónok, a következő helyen a harmadik volt a házigazda és a negyedik társa a

⁵⁴ Már a vízlépcsőrendszerrel szembeni tiltakozások kapcsán megmutatkoztak az államszocialista rendszerrel szembeálló ellenzéken belüli törésvonalak.

⁵⁵ Olajos Csaba MDF-es politikus, Nagy Imre és mártírtársai újratemetésének egyik szervezője.

⁵⁶ Fekete Doboz: 1987-ben létrejött, saját önmeghatározása szerint videó-folyóirat, amely dokumentumfilmjeivel fontos szerepet játszott az 1989/90-es rendszerváltozás jelentős pillanatainak, így például az Ellenzéki Kerekasztal vitáinak megörökítésében. Lásd bővebben: <http://www.filmkultura.hu/regi/2007/articles/profiles/elbert.hu.html> (Letöltés: 2016. január 17.)

⁵⁷ Gadó György (1930–) politikus, az SZDSZ országgyűlési képviselője (1990–1994). 1993-ban egyetlen parlamenti képviselőként nem szavazta meg Antall József temetésének nemzeti gyásznappá nyilvánítását, ami miatt Kuncze Gábor frakcióvezető a frakció elhagyására szólította fel.

⁵⁸ Az előadó a Szabad Kezdeményezések Hálózatára utal, amely 1988-ban jött létre, majd féléves működés után Szabad Demokraták Szövetsége (SZDSZ) néven párttá alakult.

⁵⁹ Kereszténydemokrata Néppárt (KDNP): 1989-ben alakult politikai párt, 1990 és 1998 között, majd 2006-tól parlamenti párt. 2002-ben újjászervezték. 1990 és 1994 között, majd 2010-től kormánypárt is.

⁶⁰ Utalás az MDF logójára, a tulipánra.

szónok, így reprezentálva az egész ellenzék egységét. Egy gyönyörű emlékem van viszont ezzel kapcsolatban: a Kossuth téren az MDF biztosította a feltételeket és a kereszténydemokraták⁵⁹ mondták a beszédet. Vártam az ünneplőket a Kossuth-szobor lépcsőjén. Akkor ültették frissen a tulipánokat, még nem voltak kinyílvá és betódult 60 ezer ember a térre, és azt találtam mondani ott, abban a nagy gyönyörű tavaszi felindulásban, hogy ne lépjünk a virágokra, ne mondják, hogy itt vandálok tapostak! És 60 ezer ember ment úgy keresztül a Kossuth téren, hogy kikerülték a tulipánokat, hogy aztán ez a tulipán⁶⁰ pont ettől lett olyan szép, vagy véletlen ajándék ez is, nem tudom, de az biztos, hogy életem egyik leggyönyörűbb emléke. Mondtak minket csürhének, csőcseléknek, tanulatlan ilyen-olyan vandálnak, de mi nem voltunk csőcselék, mi a virágra is gyíztunk!

Erről szólt a mi forradalmunk, ami valamilyen végtelen gyengédséggel folyt, és meggyőződésem, hogy ezért nem csattant el pofon. Amit annyiszor a szemére vetnek ennek a változásnak, hogy nem voltunk radikálisabbak, hogy nem is ütöttünk, hogy nem pofoztunk, hogy nem rúgtunk, ez azért volt, mert ahogy Csoóri Sándortól elhangzott egy gyönyörű mondatban: „Én nem üthetem meg a másikat, mert az is én vagyok, nem üthetem meg, mert az is nekem fáj.” Mi olyan kevesen vagyunk – ez akkor még átélt igazság volt. Lehetett haragudni, lehetett keserű dolgokat átélni, lehetett fájdalmakat okozni és fájdalmas élményeket begyűjteni, de ezek voltunk mindannyian. Úgy gondoltuk, hogy hagyjanak már minket békén, hagyják a magunk országát építeni.

Olyan emlékeket igyekeztem felidézni, amelyek bizonyítják, hogy ezt a forradalmat, egy nagyhatalom elpusztítását, ezt mi csináltuk. Nyilván a nagypolitikai játékok is, a fegyverek is, de nélkülünk nem valósult volna meg. Mindnyájan emlékszünk a tündéri orosz népmesére, amiben addig nem tudják kihúzni a répát, amíg az egérke oda nem megy – lehet, hogy mi voltunk az egérkék, de nélkülünk azt a répát soha senki nem húzta volna ki. Most meg már hol az az erő?